

ЉУБОДРАГ ПОПОВИЋ

**ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ ФИЗИЧКЕ КУЛТУРЕ
У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ**

ЉУБОДРАГ ПОПОВИЋ
YU 11000 Београд
Архив Србије

УДК 796 (081) (497.11)

Прошлост Чачка и његове околине предмет је научних истраживања већ дуги низ година.

Усвајајући ову препоруку, као мото, кроз овај рад желели смо да пружимо податке до којих смо дошли о једној теми која није довољно расветљена. То је физичка култура.

Када говоримо о овој активности, ту, пре свега, мислимо на њено деловање у основним и средњим школама овог краја, јер нам активност одговарајућих друштава није позната.

Целокупна ова активност у свему носи печат времена. Физичка култура, кроз њено најраспрострањеније поље делатности, гимнастику, у овом временском периоду представља важно подручје људске делатности. Она се мора посматрати кроз спектар политичких и друштвених прилика, јер није условљена сама собом.

За обраду ове материје неопходан је осврт на прилике у којима је она настала и под којим условима се развијала. Сагледавање

читавог сплета позитивних и негативних струјања и околности дато је у основним цртама, зато се ми, овом приликом, нећемо тиме по-
 дробније бавити, већ, како смо и у наслову то рекли, само сазна-
 њима до којих смо дошли о овој делатности у основним и средњим
 школама, па ћемо је тако и изложити.

I

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

О потреби телесног вежбања деце у Србији се дуго времена по-
 клањало мало пажње. У наставним програмима, почев од 1836. го-
 дине, када је држава кроз „План како у Србији имају постојати
 школе“ преузела стручни надзор над њиховим радом, нема звани-
 чног помена о било каквим видовима физичке културе. То питање
 нису дотакли ни програми из 1838, 1844. и 1850. године.

Трачак наде појавио се 1855. године. Милован Спасић, један од
 начелника у Министарству просвете, у своме методском упутству,
 намењеном учитељима, књизи под називом „Педагогическо методи-
 чко наставленије“, навео да је „Телесно васпитавање од велике ва-
 жности, јер тело је обиталиште душе, и само у здравом телу може
 и душа дејствовати како треба“. То, телесно, васпитање мале деце,
 треба да је првенствено брига родитеља, које у школи и учитељ тре-
 ба да потпомаже. Учители још нису имали у својим програмима
 предвиђено било какву врсту телесног вежбања.

Међутим, поједини учители, вођени неким својим сазнањима,
 осећали су и сами важност и корисност упражњавања телесног веж-
 бања. Један такав пример наводи др Владан Ђорђевић у својој књи-
 зи „Успомене“. Говорећи о своме учитељу Александру Шушкало-
 вићу, поред осталог, каже да је он знао да је деци милија игра него
 књига, и да то није од беса него од нужде, коју мало тело осећа
 за што више и разноврсније кретање, јер му је ово потребно за раз-
 вијање мишића. Пре почетка преподневне и поподневне наставе он
 је са својим ученицима играо лопте, мете, робова, клиса, ту се бацао
 камен с рамена, утркивало „се ко ће прије стићи ја л' утећи“, из-
 водили се разни скокови да се види ко ће даље скочити итд.

Али, то су били изузеци. Важност ове активности по децје здра-
 вље још дуго није била схваћена.

Снажан покрет, који се шездесетих година почео ширити Евро-
 пом, као средство јачања телесне снаге прихватио је гимнастику.

Ова схватања нису остала без одјека у Србији. Мисао о важности гимнастике и потреби увођења овог предмета у школе, особито основне, почела се пробијати у њој. Пробуђена свест о нужности телесне неге, јачања здравља, схватање потребе физичке културе, као важног чиниоца у развоју друштва, довели су до тога да се и телесно вежбање прихвати као неопходно средство у васпитању деце.

Ова мисао особито је дошла до изражаја 1868. године. Указивало се на прихватање гимнастике као наставног предмета и у основним школама у другим земљама. За ово се залагао и Главни одбор Уједињене омладине српске. Он је у марту 1868. године упутио апел лекарима, свештеницима и учитељима да се поведе брига о чувању здравља деце и народа.

Ове године и Министарство просвете је преузело мере за преустројство основних школа. Била је формирана и посебна комисија на челу које је био Милован Спасић, а чланови: С. Сретеновић, В. Вујић, Ст. Бошковић, М. Ђ. Милићевић и Ђорђе Натошевић. Подлога рада ове комисије био је извештај који је поднео Натошевић, који је, поред осталог, сачињавао и предлог „научног материјала који се има предавати у основним школама“. Поред осталих предмета у основној школи, први пут наилазимо на предлог да се гимнастика третира као обавезан предмет. Сем тога, предлог је предвиђао и шта ће се у ком разреду радити из овог предмета, као и време у току дана када би се часови одржавали (11—11,30, 16—16,30).

Комисија није у потпуности прихватила Натошевићев предлог и, извештавајући о томе министра, крајем фебруара 1868. године, изнела је следеће:

„Комисија се сложила за гимнастику, да се препоручи учитељима по ва-рошима, а и по селима где се може, за децу у међучасу, место скакања и играња, обуче неким правилним кретањима гимнастичким, но притом, да им се јасно каже шта и како да раде, како се тај посао неби изметнуо на зло“!

Даљим напорима за увођење гимнастике допринео је новопо-стављени министар просвете Димитрије Матић, који је дошао на чело овог ресора у другој половини септембра 1868. И сам придајући велику важност гимнастици, он је телесно вежбање деце третирао као средство јачања физичке снаге, која је одсудна у низу ствари и у миру и у ратовима.

Резултат таквог схватања је и наредба у виду расписа, која је почетком децембра 1868. године упућена учитељима и учитељицама основних школа у Србији.

Иако је значај гимнастике за најмлађе, ученике основних школа, био очевидан, она, као што смо видели, још није била озакоњена као наставни предмет. Ценећи, пак, њену улогу у школи, Матић је сматрао да док се то законски не реши, не треба одлагати њено упражњавање. Распис упућен „Господ. учитељима и Госпођ. учитељкама основних школа“² образлагао је њихове најглавније дужности. А међу њима стајало је и ово: „Осим тога препоручујем свима учитељима и учитељкама да сваке недеље одреде по три четири часа ван школског времена и за гимнастику. Томе се могу вежбати деца у школи или на пољу пред школом, кад је лепо време, а често се то може чинити и за време предавања, али наравно само неколико минута.

Да би учитељи знали како ће децу телесно вежбати препоручујем им да поступају по изложеним правилима која су особито наштампана и која овом распису додајем. Она су написана просто и разумљиво. Нека се за сад по том учитељи управљају док се та ствар доцније за школу не преради и допуни“.

Овим актом и његовом применом започета је настава телесног вежбања најмлађих ученика у школама. Ова се настава, са мање или више успеха, често пута и у зависности од програма, изводила све до избијања Првог светског рата. Али, истини за вољу, можемо рећи да се о њој бринуо и окупатор у свом програму за основне школе у току Првог светског рата.

Мада, као што смо видели, гимнастика није била званично предвиђена као наставни предмет, она је постала обавеза уведена у школску праксу. Расправе, и поред појединачних отпора, о потреби телесног вежбања ученика основних школа, пренела се не само у ондашње стручне часописе, већ је добила место и у одговарајућим просветним круговима. Тако је 1869. Комисија, која је започела посао на преуређењу школе у Србији, поред осталог, расправљала и о гимнастици. Прихваћен је предлог да се гимнастика усвоји као обавезан наставни предмет и по варошима и по селима.

Ипак, потпуно „право грађанства“ гимнастика је у основној школи добила 1871. године. На основу новог Закона о основним школама, у септембру те године утврђен је и „Распоред предмета за мушке и женске основне школе“.³

Овим „Распоредом“ санкционисана је досадашња пракса и гимнастика озакоњена као обавезан наставни предмет, за сва четири разреда основних школа.

Уз овај распоред дата су била и „Упутства за гимнастику“:

„Дугим седењем у школи исцрпи се телесна снага дечија и деца постану трома и сањива. Да би се с те стране освежили, учитељ ће их сваког школског дана између 1 и 2 часа пре и после подне пуштати мало у школску авлију или ходник али не без реда. Наредиће где су школске авлије тесне, да два и два у реду, а по датом такту, проходају оближњом улицом или се построју у порти ако је црква до школе. У дане сасма хладне и непогодне неће их пуштати навоље, но ће наредити да остану на својим местима у скамији па ће предузети с њима неколико фигура из телесног вежбања с рукама; за то време држаће који прозор отворен ради промаје. Овако ручна кретања по команди могу се предузети на часу свагда, кад се примети да су деца и расејана“.

Иако уведена прописима у основне школе, гимнастика није имала оспособљене учитеље који би је предавали. Министар просвете Димитрије Матић увидео је ову потребу, и покушао да је на неки начин реши.

У ту сврху донео је одлуку у зиму, децембра 1871, да се за време школског одмора, у лето 1872. године, за одређену групу учитеља основних школа одржи специјални курс ради стручног усавшавања. Из тог разлога било је наређено управитељу Учитељске школе у Крагујевцу Стевану Поповићу да овај курс организује. На њему се, поред осталих осам предмета, по први пут, као девети, имало да предаје и телесно вежбање. За овај курс Петар Предраговић, наставник гимнастике у Гимназији и Учитељској школи у Крагујевцу, саставио је и посебан програм.⁴

Део који је био предвиђен за телесно васпитање имао је 18 часова, а основни му је био циљ да се укаже на то какве користи пружа гимнастика, а онда да се све то прикаже и практично. Слушаоца курса било је две врсте. За једне избор је извршио министар просвете, а други су ишли по сопственој вољи.

Из чачанског и рудничког округа у првој групи били су: Јеврем Маринковић из Враћевшнице, Љубомир Павловић из Брезне, Радисав Ђукњић из Мојсиња, Лука Поповић из Прељине, Јован Протић из Прилипца и Мића Поповић из Рашке.

У другој групи, међу њих 29, били су и: Владимир Поповић из Заблаћа и Павле Зорић из Котраже.⁵

Позитиван резултат овог курса учинио је да се и следеће 1873. године, у исто време, у јулу, одржи и други. Припреме су биле детаљније обављене него претходне године. Предавач је и овога пута био Предраговић. Његов програм практичних предавања обухватао је ове године 16 часова. Сам, пак, програм предавања, као и за остале предмете, био је још у мају објављен преко „Српских новина“.⁶

Интересовање за предавања била су далеко већа него раније. Док их је протекле године било 46, сада их има већ 73 одређених

од Министарства, међу којима су и четири учитељице, поред којих је још 39 учитеља и учитељица дошлих добровољно. Међу њима су у првој групи из ова два округа били: Сретен Поповић (Бањани), Михаило Терзић (Љутовница), Миливој Ковачевић (Бољковци), Милован Петровић (Чачак), Сава Јовичић (Карановац), Григорије Белопавлић (Гуча) и Радослав Мајсторовић (Јежевица).

Од „добровољаца“ ту су: Мијаило Петровић (Савинац), Мијаило Миловановић (Каона), Јован Милосављевић (Миросалци) и Радоје Тодоровић (Чачак).⁷

Међутим, сазнање о резултатима њиховог и рада других су, бар за сада, доста скромна. Надамо се да ћемо их даљим истраживањима допуњавати.

Први конкретнији податак имамо већ из 1875. Он се односи на основну школу у Чачку. Васа Филиповић и Радивоје Тодоровић, одређени од стране Министарства просвете да изврше преглед ове школе, поднели су извештај о обављеном послу 3. јуна 1875. У њему су изнели да Милева Петровић, учитељица у III разреду, „телесно вежбање није никако предавала с изговором да и прошлих година то није чинила“, а њена колегиница Персида Милићевић — „телесно вежбање није никако предавала с изговором да нема књиге и упутства за то“.⁸

Следећи податак је тек из 1881. године. У извештају о прегледу рада основних школа у рудничком округу констатује се „да се телесно вежбање ретко где предаје“.⁹

Нешто повољнија ситуација у овом округу је школске 1884/85. године.

„Мало сам школа нашао које имају гимнастичке справе већ је сав гимнастички прибор у једним барнама,¹⁰ и то је све, а негде ни ових нема. Према овоме у више се школа рад ове вештине ограничио на: дизање руку горе, доле и у страну. У једној сам школи нашао баче особито обучене у војном вежбању“, писао је у свом извештају — ревизор за округ руднички.¹¹

И извештаји школских надзорника поднетих Министарству просвете за школску 1887/88. говоре о рђавом стању у настави овог предмета у Србији. Оваква ситуација није мимоишла ни чачански округ, и школе у њему. Надзорник Светозар Атанацковић у своме извештају је писао:

„Најпотребније гимнастичке справе као барне, рек,¹² рингле (?), имају само неке школе. По свима осталим школама гимнастика се састоји само у кретању руку, ногу, прегибавању тела, марширању итд. Кад би се овакво телесно вежбање у свим школама редовно преко године вршило као што се врши у неким школама, онда не би имали места да будемо незадовољни са предавањем те вештине“.¹³

Нови наставни програм за гимнастику, донет у оквиру програма за основне школе 17. јуна 1891, поставио је као циљ „гимнастици да разноврсним кретањем снажи тело и прибавља му потребну окретност што има знатне здравствене и васпитне вредности и што доста помаже стварању реда у основној школи“.¹⁴ Истицано је:

„Уверен да ће наставници појмити важност овога предмета, очекујем да се не само часови гимнастике тачно држе, него да се наставници брину и о томе, да ученици и за време одмора међу часовима имају довољно кретања. То је потребно не само за здравље ученичко, него се тиме деца разведре, те после наставу боље примају.

Ако се због рђавог времена који пут не би могли држати часови гимнастике, они се могу заменити другим предметима, али ће у том случају наставници другим часовима вратити гимнастици што јој је одузето, чим то буде могућно.

Из програма ће наставници видети да се сада за гимнастику не траже готово никакве нарочите справе, те ће сваком наставнику бити могућно да изврши све што је програмом прописано. Као новина уведене су новим програмом неке дечје игре. Пре игре ће наставници показати саму игру ученицима, ако је они не би знали, и мотриће да се деца правилно и уљудно играју и да се сва играју. Осем прописаних игара могу деца играти и друге игре, које су подесне за вежбање тела. При свима играма наставници треба да пазе на то, да се изобичаје неуљудности или штетности, ако су тако што деца пре тога научила. Тако исто наставници ће пазити и упућивати ученике на хигијенска правила пре и после гимнастике, како се не би дечје здравље оштетило.

Све, пак, гимнастичке радње треба да се врше под надзором наставниковим и увек само у слободном и чистом ваздуху.

При гимнастичким радњама уопште, па биле оне у играма или у другим редним вежбањима, треба да владају потпун ред и правилност. Правилност у покретима и једновремено заједничко извођење гимнастичких радњи чине суштину гимнастичких вежбања. Сва она вежбања (игре), која се не могу вршити по такту или команди, треба да се изводе тако, као кад би се вршила по такту или команди. Ова правилност у држању и покретима не само што је лепа за око, него она утиче и васпитно на ученике.

При рабењу гимнастике, нарочито при играма (н. пр. при игрању „робова“ или „шукџ“), наши ученици необично јако вичу и лармају. Често се пута може чути у овој вици, која иде без икаквог реда, и по неки ружан и непристојан израз. Цела игра губи свој значај и лепоту, кад се овако ружно изводи. Ово се никако не сме допустити. Да би се ученици од овог одвикли, треба их вежбати да ћутећки играју. Може им се на пример наредити да играју под надзором наставниковим читав сахат „мете“ или „робова“, а да за то време не сме ни један ништа проговорити. Ако би се при оваком немом игрању десила каква неправилност у игри ученичкој, наставник је дужан одмах исправити је“.

Међутим, доношење овог, новог програма није значило и промену става према гимнастици у основним школама. То се најбоље види и из извештаја школских надзорника у овом периоду. За време својих посета школама, присуствујући испитима, нису обраћали пажњу гимнастици. Њихови извештаји су пуни детаљних описа о стању у школама и о успеху у осталим наставним предметима, сем гимнастике, о којој нису говорили ништа. Додуше, ако су је и узимали у обзир, писали су о њој веома кратко.

Ипак, постојали су, мада ретки, и такви школски надзорници који су ценили наставу овог предмета. Они су и овом предмету поклањали достојну пажњу желећи да и она буде подигнута на ниво пажње, која се обраћала и другим предметима. Један од таквих је био и надзорник за руднички округ Сретен Пашић.

Подносећи извештај Министру просвете о посетама школама 1899. године, за гимнастику пише:

„Многи наставници погрешно схватају да је дуго пешачење до школе (по селима) или без икаквог реда јурење (по градовима) довољно за физички развитак дечји. Тога ради обратио сам им пажњу на велику цену коју хигијена и терапија дају дечјим играма и шведској гимнастици, и за које никакве, или врло просте справе требају. Две-три лопте, неколико дрвених штапова, која узица, неколико кола песка — довољна су за њих средства. Чеге највише треба јесу: дубоко уверење наставниково о користи њиховог и јака воља да се издржи подсмивање чаршије, која у нас прати сваку новину. Наравно да и за овај посао много ометају канцеларије и кафане, у којима зачеме ли наставник осећа врло мало живота и расположења за дечје игре“.¹⁵

У свом извештају о стању у настави гимнастике у рудничком округу, за школску 1899/1900. годину Пашић је писао:

„Настао сам био да се овај предмет предаје с оном збиљом, коју он заслужује. Дуго се је година гимнастика по основним школама сматрала као играчка без које школа може да буде. Отуда се је она предавала само ради испита, и то обично пред сам испит, а у многим школама ни тада. Данас се у многим школама може видети лепо извођење гимнастичке радње, што је последица беспрекорног вежбања целе године.

Поред гимнастике негују се и дечје игре, приређују се излети и заједнички састанци на средокрађама између неколико школа. На њима се поред поука из географије и историје, изводе витешке утакмице: бацање камена, скакање, трчање, хрвање; ту се заједнички и понаособ певају: химна, светосавске и друге песме; декламују се и рецитију стихови из народних песама у којима се опевају витешка дела наших јунака“.¹⁶

Овај надзорник износи и конкретне примере учитеља који поклања довољно пажње неговању физичке културе, налазећи начина да то учини и кроз народне игре. Залажући се за потребу да се нпр. бацање камена с рамена, као витешко такмичење унесе у народ, он каже да то треба почети још са децом, у народној (основној) школи. Томе у прилог он износи следећи случај: У лето те 1900. године он је у драгачевском селу Каони бацао камена с рамена, и само мало је било бољи у тој „утакмици“ од стаситих Драгачеваца. За главног пропагатора оваквог такмичења, он са пуно похвале наводи њиховог учитеља, иначе његовог бившег ученика Вићентија Марковића, који, сем што ову врсту народне гимнастике негује код своје школе, то чини и на сваком скупу — код цркве или општинске суднице.¹⁷

Овакав став продужио се и у почетку овог века. Тако школски надзорник Мијајло П. Милошевић, подносећи у јулу 1904. извештај о посети школама у рудничком округу, оцењујући њихов рад у школској 1903/1904, пише:

„Гимнастика је тако рећи, сасвим престала. Она се претварала у дечје игре, које децу више кваре и праве их неучтивим и развратним. Игре изазивају (несмањено) смањење и кевељење (?), да је више пута то непријатно посматрати и слушати. Док се предавало гимнастичко вежбање, деца су била здравија и учтивија.“

Тадашњи надзорник чачанског округа, у исто време, у свом извештају од јула 1904, не обрађује физичко васпитање, ни као предмет. У одељку свога извештаја под насловом „Мере примењиване на физички развитак ученика“, он се, ипак, дотиче ове проблематике, и износи следеће:

„У овом погледу наше основне школе бар у овом округу стоје и сувише траљаво. Да би наставници прешли програм и постигли што бољи успех концентришу сав свој рад на умно развиће ученика, телесно развиће остављају природи. Од толиких школа у овом округу свега сам у једној нашао и то једну једину гимнастичку справу — барне. Сав рад у овом погледу своди се на играње дечијих игара и нешто мало више некакве војничке гимнастике.“

Но овај недостатак доста надокнађује код сеоске деце околност што су им куће по неколико часова удаљене од школе, те деца, која препешаче дневно по неколико часова и није потребна некаква друга гимнастика. Стога би се у овом погледу требало да обрати мало више пажње код градских школа, чија деца немају ни чистог ваздуха, а камо ли што другог за успешно телесно напредовање.“

И у чланку: „Народне школе у Србији 1906—7. године — по извештајима школских надзорника“,²⁰ када се говори о такозваним „Споредним предметима“, пише:

„У овим предметима надзорнички извештаји говоре махом укупно (цртање, лепо писање, певање и гимнастика), рачунајући их уобичајено у тзв. вештине. А те вештине, види се да и већина надзорника, као и већина учитеља не рачунају у озбиљне и важне предмете. Један надзорник врло лепо вели, да ту заблуду помажу и учитељске школе, делећи наставне предмете на главне и споредне. Код таквог схватања ништа није помогао ни распис МПС, којим је наређено, да се вештине морају обрађивати као и други предмети.“

Часови ових предмета махом се замењују часовима „главних предмета“ па се тек пред испит обрађују.

Часови гимнастике истина се и не могу у свако доба држати тачно по распореду, али се с тим послом иде даље, па се не држе ни кад се може. Старање за „науку“ прогутало је старање за телесни развитак и здравље дечје.“

За овакву наставу, која је била преовладајућа до Првог светског рата, говорило се често да од здравог и чилог ученика, какав је био при доласку у школу, он на крају постане богаљ по завршеном школовању.

II

СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

Нешто боље стање било је у средњим школама овога краја, у Горњем Милановцу и Чачку.

„Гимнастика“, као наставни предмет којим се обраћа пажња и на ову страну васпитања ученика средњих школа, први пут је била уведена 1844. године. Наиме, Закон о школама, „Устројеније јавног училишног наставленија“, донет 23. септембра те године, под девизом да за ученике гимназија треба чинити све оно „што у њима пробуђује и крепи чувство и мисли за све, што је добро и лепо“, озаконио је као школски предмет и гимнастику.

„Устројеније“ је предвидело две врсте средњих школа: гимназију са шест разреда и полугимназију са четири разреда. У обе ове школе „телоупражињеније (гимнастика) предаваће се од I до VI разреда по свим степенима овог ходоженства“.²¹

Као предмет, међутим, гимнастика је имала и један „недостатак“. Она није била обавезна за све ученике. Уколико су то родитељи желели, на њихову молбу, ученици су могли бити ослобођени наставе овог предмета.

По доношењу „Закона“ Попечитељство просвештенија (Министарство просвете) је, у смислу његових одредби, предузело одговарајуће, потребне мере. Једна од њих је и била да се сва питања везана за наставу до детаља разраде. У том смислу је, крајем септембра 1845, Одбору просвештенија (Просветном савету) упућен захтев да предмете предвиђене законом прегледа са молбом да „и мњења своја поднесе да ли цели одговарају“. Истовремено је Одбор замољен да поднесе план „по ком се имају сачинити нови предмети“. У том смислу, писало је даље у овом писму, поднеће „Одбор мњења у каквом ће се струкама Начертанија (цртања), па и како у Гимнастички младеж Гимназијама обучавати“.²²

Али, овај посао није у потпуности завршен. Зато је поново, после две године, Попечитељство просвештенија 1847. године, тражило од Одбора просвештенија да сачини план како да се предају предмети предвиђени програмом у „гимназијалним заведенијама“. Да би тај посао што ваљаније био обављен, били су чланови Одбора, појединачно, задужени да о предметима поднесу своја мишљења. Да би то што ваљаније обавили, ови су затражили од Попечитељства

да им набави литературу са стране, из иностранства. Био је поднет и конкретан списак те литературе.

Члан „коме је по закљученију Одбора предано сачињеније плана о томе, како ће се у Гимназијалним Заведенијама учећој се младежи предавати, по новом Устројенију училишном предписама Гимнастика“ био је Атанасије Николић.²³

Међутим, он је половином јуна те, 1847. године, јавио „Одбору да он без сходни помоћни дела план за овај у опште нов предмет сачинити неможе, а будући се међу послатим Одбору од Високославног Попечитељства књигама никакво дело о Гимнастике неналази, то Одбор најпокорније моли предхваљено Попечитељство, да оно изволи у списку наведена дела о Гимнастике набавити, а потом Одбору ради употребљенија послати“.

Приложени списак садржавао је пет дела, најновијег датума, издатих 1843. и 1844. године, наравно у иностранству.²⁴

„Устројеније“ од 1844. остало је на снази до 1853. године. Петнаестог септембра те године донето је „Устројство Гимназије и Лицеја“. Према одредбама овог закона, и даље постоје: гимназија, али сада продужена на седам разреда, и полугимназија, која и даље остаје са четири разреда.²⁵

Овим, новим, школским законом, предвиђен је и нов предмет: „Војено учење и гимнастика“. „Војено учење“ је требало да се предаје у свих седам разреда, док је у V, VI и VII њему додавана и гимнастика.

Школски закон од 1853. године није донео прописане наставне програме. Њих су били принуђени да раде сами предавачи, наставници. Тек 1856. године предузима се општа акција да се програми, онако како су их замишљали појединци, сада усагласе: Резултат тога била су и „Правила“ за рад у гимназијама и полугимназијама. Али, нажалост, Правилима гимнастика није била обухваћена. У образложењу, приликом њиховог доношења, Попечитељ просвештенија је написао и да „За егзерцир и гимнастику, кад тому време буде, прописаће Попечитељство просвештенија особита правила, и ради удејствованија директору саопштити“. Уствари, једноставно речено, телесно вежбање ученика није било у сфери интересовања школских власти.

Овој чињеници иде у „прилог“ и став који је заузела и „Школска комисија“. У захтеву, који је пред њу поставило Попечитељство просвештенија у вези „предавајени предмета“, и мишљења о евентуалним изменама у њиховим наставним програмима, она уопште

није нашла за сходно, да се, поред других наведених предмета, окрене гимнастици, и заложи да се она уведе као предмет, равноправан осталима, у средњој школи.²⁶

Све ово показује да и донети законски прописи у два школска закона, у 1844. и 1853. години, нису имали такву снагу да телесно васпитање уврсте у наставне предмете. Ову чињеницу илуструје, веома лепо, и извештај који је о извођењу наставе у школској 1861/62. години, објавило Попечитељство просвештенија. У том извештају, објављеном у „Српским новинама“ од 22. јуна 1862,^{26a} о настави гимнастике у гимназијама се каже: „И гимнастика је ушла у ред предмета за предавање, но због оскудице у способним учитељима не предаје се“.

Али, догађаји који су те године следили, особито проглашење ратног стања, указали су на потребу да народ буде способан за борбе које предстоје. А, за то је морао бити и физички способан. Зато је потреба и физичке спремности целе нације, па и у овом случају ученика гимназијалаца — добила све више у значају.

Од 1863. године ствара се у Србији сасвим нов однос према овој делатности, телесном васпитању. Не само у круговима државних органа, који су о томе имали да воде бригу, већ и у јавности, оформљује се позитивно мишљење о потреби неговања физичког васпитања. Овоме су допринела и сазнања о искуствима у напредним земљама Европе, где је настава ове врсте већ стекла право грађанства, а била и остварена у школској пракси.

Резултати овога су били да се низом законских прописа гимнастика уводи као школски наставни предмет, а у буџету државе обезбеђују се и средства, често пута и минимална. Све то, ипак, омогућује да ова грана креће напред. Обезбеђују се и средства за плаћање учитеља гимнастике у школама, мада она нису била довољна да у потпуности, на ширем плану, задовоље све потребе наставе. Још се, често и услед указаних потреба за штедњу, штеди у издацима за гимнастику. Али, сазнање стечено споља сагледаваће потреба младог нараштаја нарочито, а и важност и значај наставе гимнастике били су нека врста стимуланса — да се спровођењу њеном приђе са више бриге и разумевања.

О потреби извођења наставе гимнастике пишу и истакнути интелектуалци онога времена. Међу њима су и лекари. Тако је др Јован Валента у поглављу своје књиге „Наука о чувању здравља“ под називом „Движење тела“ (кретање, покрет тела), износи и своје погледе на телесно васпитање. Он пише:

„Просвећене државе одавно примише вежбање тела као редовни предмет, ово је и сама Аустрија усвојила и увела у свим гимназијама движење тела. У нашем отачеству на тај важни предмет досад пристојна позорност обрађена није. Само се у војној школи, академији и београдској гимназији питомци уче вежбању тела, само се тамо налазе сви стројеви и све зграде ради вежбања у скакању итд. На жалост и код наше народне војске, вежбање тела није још заведено. Мада редовна војска, већ то вежбање учи. Нашим чиновницима не би требало бољег средства ради одржања здравља но што је вежбање тела. Обрађамо се нашем високом правитељству с покорном молбом, да благоволи тај предмет као веома важан увести у све школе и у народну војску.

Жељни бисмо били, видети у сваком месту друштво за вежбање тела, желимо да видимо и у народној војсци такво вежбање, јер га сматрамо као средство против разнежености и немарљивости, као средство које предупређује разне болести и слаб састав телесни, који би иначе као средство нашег назови цивилизованог живота следовати морала. Право изображење мора пледати и на тело и на душу, а не само на једно“.

Најзначајнији је онај део текста који се односи на објашњење о томе како у школама учитељи могу без неке нарочите претходне спреме да упражњавају гимнастику са школском омладином.

Године 1863. дошло је и до преустројења гимназија. Те године је, 16. септембра, донет Закон о устројству гимназија. То је био један од закона у области просвете којима је кнез Михаило Обреновић желео да регулише више питања.

Иначе, ова област је имала видно место у законодавној активности кнеза. Њима је учињено неколико организационих и садржајних измена. Тако је већ у првом члану одређен основни циљ гимназије, а то је припрема ученика за „слушање виших наука“, док је као друга обавеза означена потреба оспособљавања надлежни за државну службу. Учење у гимназији је прописано на шест година.

Наставни рад по новом Закону започет је већ у септембру 1863. Предмети који су предавани, обавезни по овом закону, били су следећи: 1. наука хришћанска, 2. српска граматика, 3. словенска граматика, 4. теорија прозе и историја српске литературе, 5. историја јестаствена, 6. историја српског народа с погледом на земљопис Србије, 7. општа историја с погледом на земљопис, 8. политички земљопис, 9. земљопис математички и физички, 10. геометрија практична с геометријским цртањем, 11. популарна физика, 12. рачуница, 13. математика, 14. експериментална физика с основама хемије и механике, 15. латински језик, 16. немачки језик, 17. француски језик и 18. краснопис и цртање. Осим обавезних предмета, министар просвете је био овлашћен да, према околностима, може наредити увођење, као предмета: црквено појање, музика и гимнастика. За њих би се бирали они ученици који имају „за то способности и склоно-

сти". За разлику од осталих предмета, њихова оцена неће имати утицаја на општу оцену и прелазак ученика из једног разреда у други.

Закон, сем што је, поред језика, обухватао и доста предмета практичне намене (предмети наведени под бројем 10, 11 и 14) имао је и један крупан недостатак. У њему није писало у ком ће се разреду који од ових предмета предавати, и са колико часова. Овај недостатак уклоњен је убрзо. У септембру те године послат је распоред предмета на разреде, број часова појединих предмета, као и садржај, односно шта ће се учити из кога предмета. Овим је, у неку руку, утврђен и наставни програм. Али, ни овом приликом није био одређен број часова за гимнастику. Ово је исправљено тек 1865. године. По допунама наставног плана од августа те године гимнастика је уведена са по два часа недељно.

Даљем развоју гимнастике у школама допринео је и Димитрије Матић, о чијем смо раду на овом послу говорили у претходним деловима овог рада. Он је 1868. године, објавио и дело „Наука о васпитању“, у коме је потребу телесног вежбања објашњавао и из националних побуда.²⁷

Са Законом од 1863. и Наставним планом из 1865. радило се све до 1873. године. У таквој ситуацији по наставу физичког васпитања, извршена је и обнова рада „реалне школе“ у Чачку, у августу 1869.

Прве вести о извођењу овог предмета имамо из 1871. Оне су са два извора. У марту те године професор ове школе упутио је питање Министарству просвете — може ли дозволити ученицима Реалке да се обучавају у гимнастици, а за који посао услугу нуди бесплатно понтењерски поручник Светозар Љочић. Он је у близини Западне Мораве поставио (начинио) гимнастичке справе за вежбање својих војника, али је по распореду који је сачинио вежбао на овим справама са ученицима²⁸ основне школе и Реалке. Одговор Министарства је био „у АКТА“.

О Светозару Љочићу извештавао је и учитељ Милован Петровић. Он је у листу „Школа“, у броју 14, од 10. маја 1871, писао да „желећи и другима бити од користи, овај честити Србин узима на се труд да и толике друге обучава у тој вештини без икакве награде. Он је позвао учитеље основних школа и професоре реалнице у Чачку, да са својим ђацима, први од 4—6, а други од свршетка 7-га сахата долазе и уче се“. После тога, писао је даље Петровић, „он обучава војнике и друге млађе грађане који то желе, а ми сви радо идемо на та вежбања“.²⁹

Овај начин рада вероватно је био у уској вези и са једном идејом покренутом 1869. Наиме, те године покренуто је спајање гимнастике са војним вежбањима у гимназији. У комисији која је имала задатак да ради на реформи целокупног школства било је мишљење да се с гимнастиком удружи и војно вежбање, и то почев још од трећег разреда гимназије. Као основа за ово били су још и неки ранији предлози, који су вукли корене још из 1853. године; и не само то, већ због тога што је таква пракса добила своју потврду у неким европским земљама.³⁰

Проблем промене постојећег средњошколског законодавства покренут је 1873. године, када је прво дошло до измене наставног плана у августу, а затим, у децембру, и до измене закона.

Иницијатор измене ових прописа био је тадашњи министар просвете Стојан Новаковић. Он је у мају 1873. послао распис свим директорима и професорским саветима са питањем — шта би требало мењати у постојећем школском систему, обраћајући пажњу, поред осталог, и на наставни план.

Одговори су били различити. Резултат тога је био — да се у Министарству поново покрене раније помињана идеја о спајању гимнастике са војним вежбањем. У лето те, 1873. године увидело се да настава овог предмета у средњој школи не задовољава, да је запуштена, да се од наставе овог предмета не постижу користи за телесно и морално здравље ученика. Речју, не постиже се оно што се очекује. А као узрок наведен је недостатак спремних људи за то, као и неодређеност „и поготову оскудица правога програма“.

Да би се ови, увиђени, недостаци отклонили још у следећој 1873/1874. школској години, „влада је његове књажевске светлости решила, да се предавање гимнастике у средњим школама споји са основама војног вежбања и да се повери људима војне струке“, писало је у писму које је Министарство просвете половином августа 1873. упутило Министарству војске. У писму се ово министарство даље молило да одреди комисију чији би задатак био да изради програм гимнастике и војног вежбања у гимназији, а да при томе рачуна да он мора бити извођен са два часа недељно. Овај програм је био убрзо, после месец дана урађен, и послан Министарству просвете на преглед.

Комисија одређена од овог министарства, којој је на челу био Сима Живковић, управитељ Учитељске школе у Крагујевцу, а чланови Стеван Поповић, методичар ове школе, др Филип Тајсић, школ-

ски лекар, и учитељ гимнастике обеју крагујевачких средњих школа (Учитељске и Гимназије) Петар Предраговић, доставило је своје мишљење половином октобра 1873.

Само мишљење формулисано је у пет тачака. По тачкама, углавном, оно се састојало од следећег: 1) Све што је у програму предвиђено је потребно, нема ничег сувишног, деца неће бити преоптерећена; 2) да, уколико гимнастика буде обавезан предмет, од ње треба ослободити оне који имају веће телесне недостатке, као и све оне којима лекар за то изрекне забрану, краће или дуже; 3) да се у вежбањима уведе постепеност и умереност, да теже и опасније вежбе раде само они који су јачи и слободнији, а да се при опасним вежбама увек буде присутан наставник ради отклањања евентуално насталих опасности; 4) није ова комисија била сагласна са војном у погледу наставника и њиховог положаја, а сматрало се да више школа у једном месту могу имати једног наставника ради штедње, јер неће бити преоптерећен; наставници не морају бити искључиво војна лица, али би то требало да буду помоћници, и то она „за која се зна да су човечна“. А, о њиховом изједначавању са осталим професорима, све ће зависити од законских услова, који буду постављени, и 5) дата је детаљнија разрада саме поделе вежбања, по појединим разредима.³¹

На овој констатацији се остало дуже времена, више од годину дана. У међувремену је, у августу 1874, донет нов наставни план, на основу кога је гимнастика и даље имала по два часа недељно.

Новоформирана комисија од два члана: капетан Димитрије Ђурић и професор Војне школе Фердо Михоковић поново је претледала предложени програм телесног и војног вежбања и о њему поднела извештај почетком децембра 1874.

Војна комисија се у прве две тачке сложила са мишљењем „крагујевачке комисије“. За трећу тачку је сматрала да треба да уђе у „Упутство“. Што се, пак, тиче четврте тачке, војна комисија је сматрала да гимнастику треба да предаје војничко лице, а грађанско само у случају кад може да одговори свему што и војник. Исто тако је сматрала да „равноправност телесног вежбања јесте коренити услов за напредак“, али се сложила са положајем професора који је био у „Извештају“. За пету тачку је дата генерална оцена да ће „појединости пројекта рашчистити практика“.³²

Овај програм проучио је и министар војни. У своме писму, упућеном министру просвете почетком априла 1875, он је истакао да се уопште не слаже са идејом да се уз телесна предају и војна веж-

бања у средњој школи. При том је нагласио да у овој школи нема услова каквих има војска, да је механизам војног вежбања — низ тактичких захтева . . . Стога је сматрао да у средњим школама „тревало би да се предаје чисто телесно вежбање са неким малим, основним, војничким покретима, што би се имало удесити наспрам прилика школских уопште, и чему би поглавити циљ била очвршћење снаге и духа младићског, те тим створио добар елемент за војничке захтеве“.³³ Са овим се почетком маја сложио и дао своју сагласност и министар просвете, остављајући да министар војни програм скрати или прилагоди. Тако је преписка око увођења војног и телесног вежбања текла и даље — како би се нашао компромис између жеља и могућности.

У лето 1875. у Министарству војном сачињен је нови програм, и 23. августа упућен Министарству просвете.³⁴ Овај војни програм коришћен је и у средњим школама, јер за њих није постојао прецизан програм наставе. Наставу су изводила иста лица која су у војсци била задужена за гимнастику.³⁵

Али, захтеви које су војна правила постављала били су сувише тешки, јер су за то недостајале гимнастичке справе, као и подесне просторије. Све је то довело до тога да се, ипак, увођења војног и телесног вежбања у средњим школама пролонтира. Тражен је компромис, који би усагласио жеље и могућности. Ово је најбоље изразио министар војни Тихомиљ Николић у јануару 1876. када је обавестио министра просвете да се са реализацијом војне наставе у средњим школама закаснило, а да на то утичу и политичке прилике које намећу припреме за ступање у рат са Турском. Зато је предложио да се одмах отпочне само са практичним војним вежбањем у последња два или макар једном разреду средњих школа, и то за све истовремено, због недостатка наставника.³⁶

Окршаји у ратовима 1876. и 1877. указали су на потребу да се српска школска омладина боље припреми кроз васпитни процес за борбе које су јој предстојале. Ова замисао убрзо је реализована. Поднета је законска одредба да у средњој школи отпочне војна обука ученика.

Нов закон о уређењу гимназија, усвојен у марту 1881. године, донео је нов обавезан предмет за све ученике, са повећаним бројем часова него до сада. Овај предмет, гимнастика и војно вежбање, на основу наставног плана утврђеног у августу те године, предвиђао је за његово остварење по три часа недељно.

Али, поставио се један проблем: док је за предавање гимнастике постојао програм, за војничко вежбање нису постојали никакви прописи, ни програми. Зато је већ у септембру тражено да се што хитније од стране војних лица сачини такав програм. Но, ипак се стало на становиште да то треба да учини једна „мешовита комисија“. Споразумом оба министра одређена је комисија са задатком да уради предлог наставног програма за телесно и војно вежбање. У њу су ушли: директор београдске гимназије Светозар Милосављевић, наставник телесног васпитања те школе Љубомир Илић, генералштабни пуковник Димитрије Ђурић и капетан Фердо Михоковић.³⁷

Комисија је завршила рад почетком 1882. године. Њен предлог је, затим, разматран на Главном просветном савету у фебруару, када је и усвојен. Обавештивши о овоме министра војног у марту, министар просвете га је молио за помоћ у његовом остварењу. Молио је и тражио за овај рад изванредан број официра и подофицира. На списку школа, са назначеним бројем часова, нашле су се и школе у Чачку и Горњем Милановцу.

У априлу нови наставни програм за гимнастику и војно вежбање био је достављен од стране Министарства просвете школама. Наставнике за његово извођење поставио је министар војни у лето 1882. За свој рад официри су били и награђени. Онај у Чачку са 480, а онај у Горњем Милановцу са 240 динара.³⁸

Међутим, већ 1883. године указала се потреба за измену програма. Њу је условио нови „Закон о устројству војске“, донет у јануару те године. Према чл. 72 овог закона било је прописано да се у средњим школама, ради обука у оним знањима која су потребна резервним официрима, предаје и „војна гимнастика са практичним вежбањем из егзирцира и ратне службе“.³⁹

Војно и телесно вежбање, применом оваквих законских норми, временом је изгубило све оне елементе гимнастике која је у себи садржавала, и утопило се у чисто војну наставу. Ради њеног што тачнијег испуњења, „пошто старешине средњих школа, које су позване да воде непосредни надзор над предавањем наука у школи, нису стручне у гимнастички и војничком вежбању“, министар војни је у јануару 1884. тражио сагласност за то да постави надзорнике за војна и телесна вежбања. Они би водили надзор над наставом и присуствовали испитима, а одређивани су из редова стручних официра гарнизона у коме се школа налази.⁴⁰

На основу овога, почетком марта 1884. одређен је за школу у Чачку мајор Јован Хаџи Димић. За Горњи Милановац није одређен надзорник, јер у том месту није било старијег официра.⁴¹

Резултат рада надзорника био је да су они већ у јесен те године сугерисали измене у наставном програму овог предмета. Њихове примедбе су биле вишеструке, али су се најважније сводиле на то да се скрати програм телесног вежбања, да војно вежбање буде обавезан предмет, као и да многе школе немају потребне и прописане справе за гимнастику.⁴²

То је био основ на којем је у новембру формирана мешовита комисија, састављена од представника два министарства, војног и просвете, са циљем да преради програм. Са предлогом комисије у децембру се сложио министар војни, али је министар просвете у фебруару 1885. ставио на њега одређене примедбе. Међутим, у јеку рада на овој реформи избио је, 1885. године, српско-бугарски рат, који је овај посао одложио на дуже време. Услед ратног стања, школе су обуставиле рад због оскудице у наставном особљу (које је мобилисано) или због тога што су многе школске зграде постале болнице и прихватилишта за рањенике.

Проблем нове наставе у средњим школама поново је актуелизован почетком 1887. године. У фебруару те године министар просвете је, по сугестији министра војног, обновио наставу војних предмета.

Све школе су обавештене да је „чланом 87, тачком а) закона о устројству војне прописано да ђаци који сврше нижу гимназију или реалку, морају свршити уједно и сву регрутску обуку, а ђаци који сврше вишу гимназију. . . . , морају свршити у исто време и подофицирску школу за чин резервног пешадијског поднаредника“.⁴³

На основу овог, и министар војни је одредио предаваче за све средње школе и наредио им да отпочну предавање војних знања по програму који је утврђен.

По томе програму, циљ војног вежбања је „да младиће физички развија, снажи и да им да спреме из војног знања“. Војно вежбање у средњим школама је обухватило „гимнастику и неке чисто војне предмете“. Гимнастика је обухватила следећих осам делова: телесно вежбање без оружја, телесно вежбање са оружјем, борбу с пушком, гимнастику на справама, трчање и скакање, радњу са ђуладима, волтижовање и пливање. Чисто војничких је било пет: пешачки егзерцир, гарнизонска служба, настава за гађање, ратна служба и дисциплинске уредбе.⁴⁴

Али, ни овај програм није био дуга века. У следећој, 1888. години дошло је до промена у гимназијском образовању. Учење у гимназијама је повишено на осам година, уместо ранијих седам. Уз ову промену, донет је и нови наставни план. По плану од септембра 1888, учињене су и промене у броју часова. У њему је предвиђено да од I до IV разреда настава буде заступљена са по четири, а од V до VIII разреда са по три часа недељно.

На основу ових, нових, законских одредби министар војни је у новембру 1889. саставио и нови програм војне наставе у средњим школама. Разлика у овом новом, у односу на стари, била је што су у њему била уведена и нека основна теоретска знања. Овим се желело да се искористи зимски период, када би се то предавало у учионицама.⁴⁵

За овакав предлог програма затражено је мишљење и министра просвете Он је оцену препустио комисији коју су сачињавали: ректор богословије, управитељ учитељске школе и директори свих београдских гимназија и реалке — Јак. Павловић, др Н. Петровић, Ђ. Козарац, Мил. Р. Маринковић, Д. Плајан и В. Бакић.⁴⁶

Основни став ове комисије био је: да се нов програм не разликује много од оног који је у употреби, не би било корисно да се мења усред школске године, а непотребно је уведена у нижој гимназији војна теорија, која није за дечији узраст. Такође је напоменуто и то да, пре него што се утврди сталан програм за војно вежбање, треба детаљно проучити како се то ради у иностранству, како би користило и ученицима и народу, или да се војна настава одвоји од телесног и војног вежбања.

Министар војни, по добијеном мишљењу комисије, дао је сагласност за проучавање проблема у иностранству. Но, ту се појавио проблем недостатка финансијских средстава. Потврдио је и своју сагласност за одвајање наставе. У том случају сматрао је да телесно вежбање треба да предају стални учитељи, а док се то не реши, наставом, као и до тада, треба да руководе официри.⁴⁷

Договор два министра резултирао је почетком 1890. године стварањем новог, привременог програма за војна и гимнастичка вежбања. У јануару он је упућен свим средњим школама са циљем да буде предат свим наставницима овог предмета, који треба према њему да се управљају.

Међутим, у току 1890. године дошло је до промене које су битно измениле наставу физичке културе у средњим школама. Пре-

лом у овом учињен је доношењем Закона о устројству војске од 15. априла 1890.⁴⁸

Одредбе у Закону, којим је замењен онај из 1887. године смањиле су велику потребу за резервним официрима који су се добијали у школама. Поред тога, заведена је од стране владе и строга штедња у утрошку државних финансија. Ове две чињенице вероватно су биле основ из става који је заузео тадашњи министар војни генерал Сава Грујић, који је закључио, у писму достављеном у мају министру просвете, да дотадашњи систем војне наставе у средњим школама треба да буде напуштен и да треба изградити и усвојити сасвим другачији.⁴⁹

Министар просвете усвојио је предлог који му је упућен и, на основу сагласности оба министра, одређена је комисија која је требало да приступи реформи војне наставе у средњим школама. Са каквом се озбиљношћу пришло овом послу, говори и сам састав комисије. У њој су били војници: Јован Мишковић, ђенералштабни пуковник (он је у неколико махова био и министар војни), Јован Ковачевић, мајор, Коста Јокић, поручник, и цивили: др Богдан Гавриловић, професор Велике школе, и др Никола Ј. Петровић, директор Друге београдске гимназије и истакнути научни радник.⁵⁰

Овај посао Комисија је завршила крајем августа доневши, као свој предлог, три документа: 1) Пројект Закона о војном вежбању и настави у средњим школама, 2) Програм војне наставе за средње школе, и 3) Програм војне наставе у Великој школи.

Материјал са овим предлогом био је прво, почетком септембра, упућен министру војном. Он је цео материјал упутио, половином септембра, министру просвете, са молбом за мишљење о њему. Истовремено је предложио да настава по овоме почне 1. октобра 1890.⁵¹

Међутим, неодговарање министра просвете створило је недоумице код војног министра генерала Саве Грујића. Он га је у своје писму од 20. новембра подсећао да су школе одавно почеле да раде, али да се војна настава у њима не обавља. Истовремено је молио министра просвете да предложи на који начин ова настава може да се продужи по програмима који су предложени. Али, одговора није било.⁵²

Министар просвете је искористио ситуацију која је настала крајем јуна 1890. Наиме, на основу његовог предлога, са којим се сложио и министар војни, почетком јуна донета је одлука да престане настава војног вежбања, да се крајем јуна сви наставници овог предмета у средњим школама разреше дужности. Као разлог за овакву

одлуку је наведено то што се „има да приступи преустројству ове наставе“, а са тим у вези да се промени и положај наставника овог предмета.

Пошто је настава војног вежбања прекинута крајем јула,⁵³ она, као што смо видели, није у новој школској години ни настављена. Ургенције војног министра остале су без одјека. У новембру је и сваки даљи разговор о овоме био прекинут. Тиме је питање војне наставе било скинуто с дневног реда.

Како се све ово одражавало у раду средњих школа чачанског краја?

Прве податке о активности на овом подручју имамо, како смо то већ изнели, из 1871. године, када је поручник Љочић на обали Западне Мораве поставио гимнастичке справе за војнике, а чијим су се вежбама придружили и ученици Чачанске гимназије.

Али, организоване наставе још задуго није било. Буџетом школе место наставника било је планирано, али на мало чудан начин. У пројекту буџета за 1875. годину, који је школа доставила министру просвете стајало је и следеће: „Плата за учитеља гимнастике и певања(?) само је за ову годину изостала а увек је до сада била одређивана с тога држим да и за идућу годину у буџет стави до 2400“.⁵⁴ Али, ни планирање плате није обезбедило увођење наставе.

Стање у гимназији најбоље је изнео министарски изасланик Јос. Пецић у своме извештају од јуна 1875. рекавши: „Гимнастика и певање остали су судећи по распореду часова незаступљени. За ове предмете није било наставника“.⁵⁵

Ова се ситуација није мењала ни каснијих година. За доказ може послужити и извештај који је Васа Филиповић, директор Чачанске гимназије, поднео у јуну 1880. Министарству просвете, где се каже:

„Певање, музика и гимнастика нису досад у овом заводу предавани, стога професорски савет и не може о успеху тих предмета говорити. Али ако би се за ове вештине нашло спремних наставника који би ове предмете с успехом могли предавати, професорски савет изјављује најтачнију жељу, да се такви учитељи одмах поставе, јер је сасвим јасна ствар да би ти предмети били ученицима од користи, пошто је досад успех а и корист из тих предмета свугде довољно осведочен“.⁵⁶

Но, у лето 1880. године био је из Алексинца у Чачак премештен за професора српског језика Сретен Пашић. Иако није био наставник гимнастике, он је својим радом настојао да што више учини на њеном популарисању. Ево шта је о томе написао у своме делу „Гимнастика и јуначке игре“:

„Старинске наше јуначке игре, бацање камена и скакање, још су овде биле у пуном јеку, а кад нам дође и др Лаза Илић, лекар, склописмо мало гимнастичко друштво, наместисмо справе у врту доктора Кужља, који нам је ту услугу бесплатно учинио, као велики пријатељ гимнастици. Недељом и празником скупљао се у томе врту повећи број грађана и чиновника, те смо проводили време у вежбањима на разбоју и на вратилу, бацали са камена и скакали. Ја и др Лаза бацали смо најдаље тешкога камена с места; ја сам скакао најдаље с места. Жуја месар из трке, а Васа Гавриловић, трговац преко клупе (то је научно скакући сваки дан у својем дућану преко прага) и бацао је најдаље камена обема рукама омаушке, трчећи“.⁵⁶

Први наставник у Чачанској гимназији био је постављен тек у августу 1882. То је био пешадијски потпоручник Чедомир Пејовић, као наставник војног и телесног вежбања. Његов помоћник у настави био је, такође истог дана постављен, Светозар Томовић, пешадијски наредник. Пејовић је остао на овом месту до марта 1883. године када је премештен у Крагујевац. На његово место постављен је за наставника Никола Стојановић, капетан I класе.⁵⁷

Ипак, у извођењу наставе војног и телесног вежбања у школи било је проблема. Требало је прво решити проблем девојчица — ученица. Наиме, школске 1878/79. године у ову школу су први пут ступиле и ученице. Програм телесног и војног вежбања није био предвиђен за њих. Зато их је директор Филиповић ослободио ове наставе. О томе је обавестио министра просвете у новембру 1882. Исто тако, писао је у том извештају Филиповић, он је од ове наставе, за извесно време, ослободио и оне ученике који пешаче из села до школе и натраг. Као разлог за овакав поступак према овим ученицима, он је навео следеће чињенице: за часове овог предмета одређено је време од 4—5 сати по подне. У зимско време тада већ пада мрак. Ученици који путују морали би ноћу да се враћају кућама, и то није упутно.

У своме одговору министар је препоручио директору да направи такав распоред да ови часови буду у времену од 11—12 часова, макар два пута недељно. По његовом мишљењу, у наставу би могле да буду укључене и ученице — могле би се учити телесним вежбањима, осим оних која нису за њих.

На ово је следио одговор директора Филиповића, у децембру. Ученике—путнике ослободио је наставе само за време док су дани кратки и док је време рђаво. Успео је и да убеди родитеље да нађу за своју децу стан у вароши, тако да сада само још три ученика путују. Иначе, зими се ради у школском ходнику, доста се кубури и „не може се као у пољу то радити“. Не слаже се — каже — ни са променом распореда часова због три ученика.

Што се тиче ученица, он их је ослободио, јер зна да и њихови родитељи нису за то да им деца уче телесно вежбање. Ако се мисли да и оне треба то да уче, онда им треба одредити засебан час, да оне то раде увек у школи, а не на отвореном пољу, јер их је мали број, има их само 10. На овако образложење и министар је дао своју сагласност. „Женска деца да не уче гимнастику пошто није удешена за њих“, писало је у његовом одговору.⁵⁸

И следеће 1883. године, иако је — по извештају директора — већина ученика показала наклоност према овом предмету, редовне наставе није било.

У времену од 1884. до 1886. као наставник радио је у школи поручник Тимотије Новаковић. Њему као надзорник постављен је у мају 1886. мајор Алекса Савић.⁵⁹ Новаковића је 1887. заменио Радван Михајловић, да га новембра исте године замени поручник Никола Димитријевић, који је на овој дужности остао до 1890. У овом међувремену (1886—1890) као надзорници су били: капетан Михајло Радуловић, мајор Ђура Димић и мајор Михаило Барјактаревић.

Својим расписом, почетком марта 1888, министар просвете је обавестио школу о учињеним, у сагласности са министром војним, изменама у наставном програму војног и телесног вежбања. Њима је било предвиђено да ђаци до VI разреда вежбају са дрвеним пушкама, а тек од тада да почне „вежбање истинским оружјем (пушком)“, јер од тада „развијенија физичка снага ђака то допушта“, да се „дисциплинарна уредба“ предаје од V разреда, а да ће се у школама „предавати само они војнички предмети, који се и могу практиковати“.⁶⁰

Позивајући се на овај распис, поручник Никола Димитријевић је упозорио у новембру 1889. године да школа још није добила дрвене пушке за обуку ђака, да нема одређене собе за рад преко зимске сезоне, а нема ни гимнастичких справа (ни собних ни пољских), па је, због тога, принуђен да ради пешадијски егзерцир без оружја, закључно са војном обуком, и телесно војно вежбање. Предложио је да се ово вежбање прекине до 1. априла следеће године, јер је немогуће радити по киши, блату, лапавици, снегу, догод се не направе посебни локали за обављање овог вежбања, а то захтевају и интереси државне касе, јер би и он и помоћник незаслужено примали плату.

Заступник директора ове школе Васа Филиповић обавестио је 14. новембра 1889. године министра просвете о стању ове наставе. Он је доказивао да се у јесен и зиму часови телесног и војног вежбања не могу уредно одржати, због киша и због хладноће. У школи

нема сале за гимнастику (као и у осталим школама у унутрашњости). Покушава се да се ради по ходницима, истицао је. Овакав рад ђацима не користи. Не могу да раде сви, изложени су назебу, а наставници узалуд примају плату. Надзорници телесног и војног вежбања, одређени од команданта, готово преко целе године не дођу да виде шта се ради и како се ради, већ се, „изговарају да су оптерећени својим канцеларијским пословима“. Стога предлаже да се сваке године од 1. новембра до 1. априла обуставе предавања телесног и војног вежбања и да се за то време наставницима не издаје плата.

Усвајајући ове разлоге, министар просвете је предложио, у децембру 1889. године, министру војном да разреши наставнике телесног и војног вежбања до 1. априла, јер се разлози директора Чачанске гимназије односе на све средње школе.

Поводом овога, министар војни је тражио, половином јануара 1890. године, изјашњење од надзорника војног и телесног вежбања у Чачанској гимназији. Питао је колико је пута обишао рад тамошњег наставника. У исто време је тражио изјашњење од наставника Николе Димитријевића: да ли су му познати прописи о подношењу предлога ове врсте, као и време кад их треба подносити.

Одговор Димитријевићев је гласио:

„Од новембра месеца 1887. год., па до данас, ја сам обављао, а и сада обављам дужност наставника војног вежбања у овдашњој нижој гимназији.

Када сам ову дужност примио, ја сам предавање држао по распореду наставе из фебруара месеца 1887. године. (Но 544 шумадске дивизије), који је распоред заснован, по предпису Г. Министра војног ФБНО 3056 од исте год.

У марту месецу 1888. године за рад наставника вежбања, добио сам од директора гимназије у копији решења Г. Министра просвете и црквених послова П Бр. 1562. Коју копију у прилогу под 1. прилажем којим се наставни програм мења и теоретска настава укида до V разреда гимназије; о чему сам усмено известно бившиг надзорника пешадијског мајора г. Буру Димића, који ми је наредио: да се по овом управљам. — И да сам се по овом наређењу управљао дакле ово тврди да сам непосредно налоге о настави и вежбању примио од директора. А ово још боље утврђава и садашње наређење Г. Министра просвете и црквених послова од 12. јануара ове год. П бр. 782. са којим ми је директор предао „Привремени програм војне наставе у средњим школама.“

Дакле са ових разлога, а у духу саме ове манипулације, ја сам сматрао за дужност, да приложени мој реферат поднесем директору школе; а овај је требао да спроведе надзорнику војног вежбања, а зашто он то учинио није. Он то треба и да објасни.

У овдашњој гимназији нема справа гимнастички, како пољски тако и собни, нити су до сада послате дрвене пушке које су прописане спомнутим решењем Г. Министра просвете Нбр 1562 и према томе, ја сам од априла месеца 1888. год. па све до данас, и данас радно са ђацима „Телесно вежбање“. Јединачну врстачну и војну обуку, и то сам обављао 16. часова недељно (та-

ко да су ове радње Ђацима постале монотоне, а и факт је да деца воле промену а ова би била да је овдашња гимназија снабдевена прописаним справама.

Све ове побројане радње могао сам са Ђацима радити, само по лепом и топлом времену, а никако у времену елементарних појава.

Пошто је за неко доба наступила киша нисам могао обављати ово вежбање, са Ђацима, тим пре што су махом деца: гола боса и врло танко одевена ја сам био принуђен да поднесем приморан мој реферат, у здравственом интересу Ђака, а и да би скинуо са себе моралну одговорност.

Све што сам у мом реферату навео у истини и постоји јер је то потврдио и директор овдашње гимназије у свом спровођу № 277 а мислим да ће и кандидат као надзорник овог вежбања потврдити.

Истина да сам се ја у рапорту мом изразио о хонорару, о коме нисам био надлежан да своје мишљење дајем, а зашто сам ово учинио молим да објасним.

Пре два три дана него што сам написао и поднео реферат ја сам ово питање увео у дискусију међу наставницима овдашње гимназије који су ово моје мишљење одобрили, али ми је том говору један напомињем сада који рекао „Факат је: да се војно вежбање зими не може вршити, кад већ нема зато одређена соба и справа али драги Г. официру неби требало зато време и награду да примате“.

Ова примедба дотичног наставника дарнула ме је и ја сам казао да ћу навести да зато време и награда нетражим. Што сам и учинио.

Овом приликом слободан сам уверити команданта да са мојим рефератом, нисам имао тенденциозне намере већ чисто искрене и патриотске.

Ово је мој учтиви одговор.

25. јануара 1890. год.
Чачак

Никола Димитријевић
Абут. Поручник“

Барјактаревихев одговор:

Помоћнику шумедијске дивизијске области. — према предњем препису Г. Министра војног и команданта шумедијске дивизије част ми је послати му изјаснање пешад. поруч. Г. Николе Димитријевића, као и своје у следећем: Изјави заступника директора Чачан. ниже гимназије, које је он употребио у писму своје упућеном на Г. министра народне просвете никуком случају не могу се односити подписатом пошто је Г. Филиповић примио дужност директора Чачанске ниже гимназије тек 22. септембра 1889. год.

У септембру, августу и октобру мцу. пр. г. потписати ниједан пут није обишао рад наставника на вежбању а из разлога, што је службом спречен био: наиме, што је од 9. па до 23. августа пр. г. провео у округу у ревидирајућој комисији за опис позива, што је од 23. авг. па до 28. септембра пр. г. радио на позивима и што је од 26. септембра па до 1. новембра пр. г. као надзорник вежбања провео код обвезника II позива I и II батаљона.

26. јануара 1890. год.
Чачак

Командант мајор
Мих. Барјактаревих“⁶¹

Епилог свега је следећи: министар војни је доставио 10. фебруара 1890. министру просвете наредбу за надзорника и наставнике војне наставе, по којој су надзорници били дужни да посеђују наставнике сваког месеца, а наставници су обавезни да долазе на часове тачно по школском распореду, без обзира на њихову редовну службу.⁶²

Велику тешкоћу у спровођењу наставе телесног и војног вежбања причињавао је недостатак гимнастичких справа. Директор ове школе Ст. Симић молио је крајем марта 1888. општину да о свом трошку направи гимнастичке справе. Општина је одговорила почетком априла 1889. да је донела одлуку да подигне ове справе. Међутим, пошто су зграда и двориште ове школе тескобни и нема довољно простора за справе, грађење справа је одложено до лета 1889. године, када се буде подигла нова зграда за основну школу. Директор школе је тог месеца обавестио министра просвете да се због недостатка гимнастичких справа неће моћи предавати гимнастичка вежбања. Препоручено му је да се предаје само војно вежбање.⁶³

Заступник директора, професор Васа Филиповић ургирао је 2. јануара 1890. на акт од 15. новембра 1889. тражећи код министра просвете да се у овој школи разреци наставник војног вежбања (као у свим школама). Интервенисало је и Министарство просвете, али је министар војни објаснио 12. јануара 1890. да наставници војног вежбања нису од дужности разрешени до 1. априла зато што су у међувремену послата два привремена програма на одобрење, по којима се ова настава има регулисати. Када би се предлози појединих наставника као чачански делимично усвајали, објашњавао је даље министар војни, онда би се наставни план врло често мењао и не би имао примене за све средње школе. Ни хонорар наставника војног вежбања није регулисан по месецима, него је цифром одређен на годину у 480 динара, без обзира на број разреда и број недељних часова. Када би се хонорар укинуо за поједине месеце, онда би у месецима преко лета требало овај хонорар увећати. „Било би неправилно да се за 6, 8 па и 10 часова недељно плаћа само 40 динара месечно. Уз то као неумесно не може се укинути настава војног вежбања у фебруару и марту, јер тада има и лепих дана, а у неким школама постоје и пространи ходници који се могу користити за вајну обуку као у касарнама“.⁶⁴

У Горњомилановачкој реалки, мањој школи, било је и мање проблема.

Од њеног отварања, школске 1879/80, у њој се предаје гимнастика. Из извештаја поднетог за ту школску годину од стране директора Марковића у јуну 1880. сазнаје се да је она „драговољно“ предавана, а да су ученици „нарочито у цртање и гимнастику уложили велики труд и стрпљење да што више науче. Једва се чекало кад ће доћи часови ове две вештине“.⁶⁵

Мали застој настаје следеће две школске године, када гимнастика није предавана, јер није било наставника. Реагујући на ово, заступник директора Ђ. Врбовац је у писму упућеном Министарству просвете писао да, ако се околности не измене, она се још неће предавати и његови ученици обучавати и у овој вештини. Од какве је потребе гимнастика, за физичко развиће ученика свакако је јасно, писао је он, као и то да је „настави задатак старати се да са интелектуалним развићем и физичко развиће паралелно иде“.⁶⁶

Прихватајући ове разлоге, Министарство је поставило наставника. Врбовац је обавестио Министарство о његовом доласку, рекавши да нема више сметњи за ову наставу, и да су предавања отпочела почетком септембра 1882.⁶⁷

Тај новопостављени наставник, који је у школу дошао у августу, био је пешадијски потпоручник Милутин Обрадовић. На овој дужности он је остао до марта 1883. године, а на његово место је у априлу те године постављен артиљеријски потпоручник Ђорђе Вукосављевић.⁶⁸

Године 1884. и до фебруара 1885, када је постављен за надзорника, ову наставу је предавао капетан Лука Лукић. Новопостављени наставник је по избијању ратног сукоба премештен, по потреби службе, у Крушевац. Димитрије Терзић, пешадијски поручник, изразио је жељу да он овај предмет предаје бесплатно, до повратка наставника који је на војној дужности у Крушевцу, „јер гимнастика за ову годину није никако предавана“. Његово заузимање примљено је са захвалношћу у Министарству и одобрено у фебруару 1886.⁶⁹ Терзић је за сталног наставника у овој школи постављен у мају те године. Истовремено је за надзорника постављен мајор Петар Радивојевић.⁷⁰

Од 1887. до 1890. године — после Терзића — предавао је наставу војног и телесног вежбања Павле Јаковљевић. Незадовољан својом платом, он се у августу 1889. обратио директору школе са молбом за повишицу. Његова тврдња, на којој је заснивао молбу, била је да у целој Србији наставници ових вештина у нижим гимназијама имају месечно, као хонорар, по 40 динара, а он једини тај посао обавља за 30 динара, а да при том нема ни помоћника. Његова молба за изједначење са осталим наставницима ове струке била је упућена Министарству, али је остала без одговора.⁷¹

После периода обуке у војним вештинама наступило је дуго двадесетогодишње затишје у физичкој активности ученика средњих школа у овом крају. После 1890. године гимнастика је била скоро

потпуно заборављена. То није била посебна карактеристика само за ово подручје. Она је била, што не можемо рећи за друге активности, ван сфере интересовања надлежних државних органа.

Ово се најбоље огледа на покушајима који су чињени у току двадесетих година. Тако, на пример, војска је поново покушала да 1893. године оживи мисао о војним вежбањима. Чак је образована и заједничка комисија Министарства војног и Министарства просвете, али се остало само на томе.

Долазило је и до разних колебања у наставним плановима и програмима за средње школе. Настале су и промене у Закону о средњим школама. Особито је карактеристичан онај из јула 1898. Чачанска гимназија је сведена на шесторазредну, а Горњомилановачка — која је 1896. укинута, а затим радила као приватна — овим законом је коначно укинута.

Но, ова, 1898. година, сем што је позната по законској активности, карактеристична је и по једном ставу, који је заузело Министарство просвете у вези наставе физичког васпитања.

Професорско друштво је у мају 1897. покренуло једну иницијативу. У писму министру просвете, поред осталог, стајало је да је у нашим средњим школама занемарена, управо сасвим испуштена из вида, једна страна васпитања, а то је физичко васпитање. Затим је истицано — да од када је занемарено физичко образовање ученика „драстична несразмера између умног и физичког рада у школи, може се рећи достиже до врхунца свога“. Износећи још низ аргумената, тражено је да се ова занемарена настава поново уведе у школе.⁷²

Као одговор на ово, мада скоро после годину дана, упућен је у марту 1898. распис Министарства просвете свим средњим школама. Овај распис, под насловом „Гимнастика и игре“, пошто је изнео низ корисности телесних вежбања, истичући да је оно „ученицима као умним посленицима, тако преко потребно после заморних школских напрезања“, упућивао је директора и наставничке колегијуме да бригу и старање о овој „истакнутој мисли“ оживотворе.

Износећи, даље, низ начина којим би се то могло остварити, оно је изнело да би у њему могли да учествују сви и ученици и наставници заједно. „Нека се наставници не плаше чак и свог, разуме се, пажљивог и уздржљивог учешћа, у ученичким играма и забавама; њихов ауторитет ту неће опасти а без сумње ће добити у ученичкој љубави и наклоности“, ⁷³ истиче се.

У штампаном извештају Чачанске гимназије за школску 1897/98. констатовано је да је ова препорука Министарства примљена, али нема речи да ли је нешто од ње остварено.⁷⁴

Школски закон из 1898. године, који је увео обавезност наставе гимнастике,⁷⁵ његове касније измене нису оставиле било каквог трага у настави телесног васпитања. Она остаје и даље „заборављена ствар“.

Најбољу слику оваквог стања налазимо у извештајима школског лекара Александра Богдановића. Тако у извештају за школску 1903/1904. он каже:

„Приликом главних прегледа ученика у почетку и на свршетку школске године запажено је, да су ученици телесно већином слабо развијени, да су им мишићи лабави, и т.д. Овоме се не треба чудити, јер ученици немају никаквог телесног вежбања. Треба се одмах постарати да ученици добију наставника, који би их вежбао у гимнастици, а то је у толико лакше, што су овде два батаљона војске, па би један од г.г. официра могао примити ту дужност“.⁷⁶

У извештају за 1904/05. он констатује следеће:

„Тим прошлогодишњем извештајем тражено је уједно, да се настави један наставник, који би вежбао ученике у гимнастици, али је тај захтев остао вероватно у интересу штедње глас вапијућег у пустињи. А штедети, кад се тиче телесног развића свога подмлатка грех је. Као што се може јасно видети из другог табеларног прегледа, од 161 ученика чачанске гимназије већа је половина средње и лоше конституције и за ове је неопходно потребно телесно вежбање, како не би остали јадни и кржљави, од којих ни цару харача ни Богу колача. Надати се, да ће се ове школске године поправити, што је прошле године пропуштено“.⁷⁷

У извештају за 1905/06. годину он, такође, износи своја запажања о телесном развоју. За правилно телесно развијање школа „се старала“ набавком 80 скамија Rettig-овог система, у којима су смештени ученици по својој висини, каже Богдановић“.⁷⁸

Ситуација у погледу наставе остаје непромењена, значи нема никакве активности, до марта 1911. Решењем министра просвете, на дужност наставника гимнастике ступио је 1. марта те године Љубиша Пурић, привремени учитељ основне школе.⁷⁹ На тој дужности он је био и у школској 1911/12.

У школској се 1912/13. не спомиње нико као професор за овај предмет. Почетком нове школске 1913/14. тачније речено, 18. октобра 1913, за овог привременог учитеља гимнастике долази Фердо Секованић.⁸⁰

Наставник Пурић вероватно је подигао интересовање за гимнастику међу ученицима. То се може закључити и из извештаја о екс-

курзији коју је у мају 1912. године извело 19 ученика V и VI разреда — у Ужицу где су 21. маја присуствовали јавном часу ужичких „Соколаца“ на вашаришту код Ђетине.⁸¹

Један крупан догађај у том истом периоду нисмо успели да утврдимо кад се одиграо. У Чачку је било формирано и соколско друштво, што је значило видан напредак. То сазнајемо из извештаја за 1913/14. школску годину, у коме се каже: „Соколска група ученика ове гимназије давала је концерт у Краљеву“. Нажалост, нема датума када је то било.⁸²

У Чачку је од августа 1907. до школске 1911/12, као што знамо, постојала и приватна Женска гимназија. Но, из материјала нема никаквих трагова да се у њој поклањала пажња телесном васпитању.

Обновљена Горњомилановачка гимназија није у школској 1912/13. години имала гимнастику. Али, већ следеће школске године тај пропуст је надокнађен. У септембру 1913. ове се наставе, као хонорарац, прихватио Љубомир Ивковић, иначе инжењер по занимању.⁸³

Целокупна ова захуктала активност, нажалост, избијањем ратног сукоба 1914. године, биће на дуже време прекинута.

НАПОМЕНЕ

1. Архив Србије, Министарство просвете (у даљем тексту А. С, МПС) Ф IV р. 515/868. У раду на овим „Прилозима“ коришћени су и материјали из истраживања Никодија Трујића о физичкој култури у школама Србије, које нам је г. Трујић уступио, на чему му се, и овом приликом, захваљујемо.

2. АС, МПС Ф III р. 557/869. Овај распис је упућен свим начелствима округа, с тим да се сваком учитељу и учитељици преда по један примерак, уз по једно „Упутство за телесно вежбање“, као и да се тако исто (распис и упутство) свакој општини у округу достави.

3. АС, МПС Ф VII р. 102 1/2/1871.

4. АС, МПС Ф VI р. 256/872.

5. Исто.

6. „Српске новине“, Београд, 5. мај 1873.

7. АС, МПС Ф VII р 224/873.

8. АС, МПС Ф XVI р. 101/875.

9. „Просветни гласник“, 1881 година, стр. 512.

10. Борне су гимнастичка справа: две округле, паралелне (и водоравне) мотке, свака учвршћена на два стуба, претеча данашњег разбоја. Детаљан опис ове справе даје се у прилогу „Правила о изради справа за гимнастичка вежбања у основним школама“, прописаним 24. априла 1885, а који је саставни део овог „Прилога“.

11. Никодије Трујић, „Физичка култура у школама Србије у деветнаестом веку“, Београд, 1976, стр. 118.

12. Претеча вратила. Предвиђен као справа „Правилима“ из 1885.

13. „Просветни гласник“, 1888, стр. 771.
14. „Наставни план за нижу основну школу“ од 1. новембра 1891. године; „Просветни зборник закона и наредба“, Београд, 1895. стр. 803—820.
15. АС, МПС Ф XI р. 132/899.
16. АС, МПС Ф IV р. 161/900.
17. Никодије Трујић, нав. дело, стр. 186.
18. АС, МПС Ф 59 Р. 33/904.
19. АС, МПС Ф 59 Р. 16/904.
20. „Просветни гласник“, 1908, стр. 304—305.
21. Зборник закона и уредаба, бр. 2, стр. 315.
22. АС, МПС Ф IV Р. 35/845.
23. Атанасије Николић (1803—1882), културни радник и писац, један од твораца Друштва српске словесности (претече Академија наука), писао романтичне драме. („Свезнање“, Београд, стр. 1507).
24. АС, МПС Ф IV Р. 256/847.
25. Зборник закона и уредаба бр. 7, стр. 82.
26. АС, МПС Ф X Р. 29/859.
27. Трујић, нав. дело, стр. 277.
28. АС, МПС Ф III Р. 7/871.
29. Трујић, нав. дело, стр. 60.
30. Исто, стр. 286.
31. АС, МПС Ф IV Р. 101/875.
32. Исто.
33. Исто.
34. АС, МПС Ф VIII Р. 2/876.
35. Трујић, нав. дело, стр. 293.
36. АС, МПС Ф VII Р. 2/876.
37. АС, МПС Ф II Р. 234/883.
38. Исто.
39. Трујић, нав. дело, стр. 497.
40. „Просветни зборник“, стр. 432.
41. АС, МПС Ф XVI Р. 1/886.
42. Исто.
43. „Просветни зборник“, стр. 438.
44. „Просветни зборник“, стр. 439—443.
45. АС, МПС Ф XIV Р. 179/890.
46. Исто.
47. Исто.
48. Зборник закона и уредби, бр. 46, стр. 442; Закон о устројству војске од 15. IV 1890.
49. АС, МПС Ф XIV Р. 179/890.
50. АС, МПС Ф XXXVI Р. 98/890.
51. АС, МПС Ф XL Р. 54/890.
52. АС, МПС Ф XXXV Р. 98/890.
53. АС, МПС Ф XL Р. 54/890.
54. АС, МПС Ф XX Р. 7/875.
55. Трујић, нав. дело, стр. 548.
- 55а. Просветни гласник 1881, стр. 289, 290.
56. Трујић, нав. дело, стр. 460.
57. Службени војни лист, бр. 8/1883, Београд, 26. II 1883.
58. АС, МПС Ф XXXII Р. 3952/882.
59. Трујић, нав. дело, стр. 644.
60. АС, МПС Ф IV Р. 204/890.
61. Исто.
62. Исто.
63. АС, МПС Ф X Р. 83/889.
64. АС, МПС Ф III Р. 51/890.
65. „Просветни гласник“, 1881, стр. 330.
66. АС, МПС Ф XXI Р. 2562/882.

67. Исто.
68. АС, МПС Ф II Р. 234/883.
69. АС, МПС II Р. 56/886.
70. Ник. Трујић, нав. дело, стр. 589.
71. АС, МПС Ф XXVII Р. 259/889.
72. АС, МПС Ф 58 Р. 148/897.
73. АС, МПС П№ 4485/898.
74. Гимназија у Чачку, Извештај за школску 1897/98, стр. 17.
75. Зборник закона и уредби бр. 53, стр. 187.
76. Гимназија у Чачку, Извештај за школску 1903/4, стр. 49.
77. Гимназија у Чачку, Извештај за школску 1904/05, стр. 42.
78. Гимназија у Чачку, Извештај за школску 1905/06, стр. 44.
79. АС, МПС П№ 2286/911.
80. АС, МПС П№ 19270/913.
81. Гимназија у Чачку, Извештај за школску 1911/12 год.
82. Гимназија у Чачку, Извештај за школску 1913/14, стр. 45.
83. Споменита гимназије у Горњем Милановцу.

CONTRIBUTION A L'HISTOIRE DE LA CULTURE PHYSIQUE DANS LA REGION DE TCHATCHAK

Le passé de Tchatchak et de ses environs fait l'objet de recherches scientifiques depuis de longues années. Toutefois, un domaine semble avoir échappé, à l'attention des chercheurs.

Il s'agit de la culture physique.

Dans le présent texte, l'auteur, se référant aux prescriptions de loi qui règlent ce domaine et aux rapports authentiques, éclaire les moments les plus importants dans l'histoire de la culture physique de cette partie de la Serbie, en s'appesantissant surtout sur la gymnastique pratiquée dans les écoles primaires et secondaires. L'auteur fait remarquer que, surtout dans la seconde moitié du XIX^e siècle et au début du XX^e, cette activité portait l'empreinte inévitable de l'époque. En effet, elle fut longtemps traitée, même par les enseignants, de matière de moindre importance, accessoire. A la vérité, dans le rapport pour l'année scolaire 1904/05 on constatait bien: »Des 161 élèves du lycée de Tchatchak une bonne moitié ont une constitution moyenne et faible, ce qui nécessite des exercices physiques pour éviter qu'ils restent malingres et chétifs, incapables de s'acquitter de leurs devoirs ni envers Dieu ni envers le roi«.